

Edin Radušić

Nacionalne ideje i nacionalni razvoj u Bosni i Hercegovini 19. stoljeća – od vjerskog prema nacionalnom identitetu

Apstrakt: U članku se razmatra vjerski identitet stanovništva u Bosni i Hercegovini sredinom 19. stoljeća i pokušavaju definirati elementi nacionalnog u njihovom identitetu, u kontekstu promjena izazvanih reformama u Osmanskom carstvu i Bosanskom ejaletu. Akcenat je na uzrocima koji su vodili početku zaokruživanja tri nacionalna identiteta u Bosni i Hercegovini (srpskog, hrvatskog i muslimanskog/bošnjačkog) a ne jednog zajedničkog bošnjačkog/bosanskog, srpskog ili pak hrvatskog. Identificiraju se izvanjski faktori koji su utjecali na takav razvoj nacionalne svijesti, kao i faktori koji su proizvod unutrašnjeg razvoja bosanskohercegovačkog društva u okvirima osmanske države, a utjecali su na stvaranje nacije na dominantnom principu vjerske pripadnosti. U drugom dijelu teksta dat je kratak pregled razvoja nacionalnog identiteta tri glavne grupe stanovništva u austrougarskom razdoblju, stavljanjem akcenta na njihovo institucionalno organiziranje, od pokreta i borbi za vjersku i školsku autonomiju do zrelih formi nacionalno-političkog organiziranja u prvom desetljeću XX stoljeća, čime je glavna procesa nacionalnog grupiranja u Bosni i Hercegovini bila završena.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, vjera, nacija, pravoslavni, muslimani, katolici, Hrvati, Bošnjaci, Srbi

Nepriistrano i neopterećeno zatvaranje problema nacionalnih ideja i nacionalnog razvoja u Bosni i Hercegovini u nauci i upoznavanje šire javnosti s rezultatima bilo bi od posebne važnosti, koliko za bosanskohercegovačku nauku možda još i više za savremeno bosanskohercegovačko društvo čije je stanovništvo i posebno političke elite natovareno bremenom agresivnog nacionalizma i posljedicama nedavne prošlosti. Pri tome se veliki dio agresivne nacionalističke retorike crpi iz pogrešnog i zlonamjernog tumačenja ovog pitanja.¹ Analiza historiografske i nehistoriografske literature o ovoj temi upućuje na konstataciju da su osnovne karakteristike isključivost, čast izuzecima, i nepotpunost, bez izuzetaka. To znači da u bosanskohercegovačkoj historiografiji, kao i u historiografiji bivše Jugoslavije, nema knjige ili rada koji bi po mom sudu dao potpuno zadovoljavajuće odgovore na ključna pitanja ovog

¹ U ovom tekstu ne ulazim u razmatranja različitih savremenih recepcija, ocjena i identitetskih konstrukcija prema historijskoj posebnosti Bosne i Hercegovine koje nije upitna. Upućujem na članak Holma Sundhaussena koji daje tri percepcije posebnosti ove zemlje. „*Za bosanske muslimane ova regija posjeduje još od Srednjeg vijeka samostalne crte, koje su se u percepciji i interpretaciji zgusnule u jedan prostor doživljaja i iskustva sui generis. I za bosanske Srbe i Hrvate posjeduje njihova regija-domovina veliko značenje, ali ne kao regija sa sopstvenim profilom, nego kao dio, više ili manje, centralni dio, njihovog nacionalnog prostora. Bosna i Hercegovina su jezgro, „srce“ srpskog naroda. Što se tiče „shared history“, ta činjenica ne mijenja ništa, pa ipak, iz perspektive pravoslavnog i katoličkog dijela stanovništva izgleda zajednička historija od Srednjeg vijeka na ovamo drugačije nego iz perspektive muslimana.*“ Prevod članka Holma Sundhaussena (Holm Sundhaussen, *Vom Mythos Region zum Staat wider Willen: Metamorphosen in Bosnien-Herzegowina*, in: Regionale Bewegungen und Regionalismen in europäischen Zwischenräumen seit der Mitte des 19. Jahrhunderts. Hg. von Ph. Ther u. H. Sundhaussen, Marburg 2003, S. 215-232.) pripremljenog za časopis Prilozi, Institut za istoriju u Sarajevu, 38, 2009, Prevela Lejla Bajramović, strana prevoda 5-6.

procesa. Bilo je nenaučnih pristupa ovom problemu, i rjeđe naučnih. Nenaučni su najčešće bili motivirani političkim ciljevima određenih grupa koje su tako željele ojačati prava na Bosnu i Hercegovinu, ranije na štetu muslimana/Bošnjaka, a u novije vrijeme i u njihovu „korist“. Naučna literatura je u većini nastala povodom priznavanja muslimanske nacije 60-ih i 70-ih godina prošlog stoljeća² i fokusirala se na opravdavanja tog priznavanja i dokazivanja posebnosti bosanskohercegovačkih muslimana u nacionalnom smislu, a u odnosu na Srbe i Hrvate. Ni ona nije ravnopravno razmatrala sve mogućnosti koje su stajale pred stanovništvom Bosne i Hercegovine, pa bi se moglo reći da su autori iz tog vremena bili motivirani isključivo rezultatom a ne polaznim pozicijama i procesom, mada su sva tri elementa nužna za potpuno sagledavanje ovog pitanja. Ovaj kratak presjek karakteristika literature bez pominjanja imena i naslova poslužio mi je kao šlagvort da predočim svoj pristup: razmatranje svih nacionalnih opcija koje su se pojavile kao mogućnost u drugoj polovici 19. stoljeća u Bosni i Hercegovini bez favoriziranja bilo koje od njih, predstavljanje elemenata koji su datoj opciji išli u prilog ili bili na njenu štetu, davanje objašnjenja zašto su viševjerske nacionalne koncepcije bile poražene od jednovjerskih i šta je presudilo u toj borbi, te definiranje vremenskog okvira u kojem je glavnina tog procesa bila završena. Napominjem da se ovdje ne bavim etničkim porijeklom već identitetom, da mi nije važno, naprimjer, da li su bosanskohercegovački pravoslavci etnički Srbi ili nisu već da li imaju srpsku nacionalnu svijest i kada se ona počinje širiti među njima.

Ovdje je postavljena teza da su razvoj nacionalne svijesti i građenje nacionalnih identiteta mogli otići u tri smjera, da svi postanu jedna nacija (bošnjačka, srpska ili hrvatska), da se dvije od tri grupe afirmiraju u jednu naciju a treća da čini zasebnu (pravoslavni i muslimani srpsku a katolici hrvatsku; katolici i muslimani bošnjačku ili hrvatsku a pravoslavci srpsku i td), ili da svaka vjerska grupa/zajednica postane zasebna nacija, što se na kraju i desilo (pravoslavci Srbi, muslimani Muslimani sa velikim M pa Bošnjaci; katolici Hrvati).

² Za uvid u literaturu preporučujem: *Bibliografija Muslimana*, priredili: Atif Purivatra, Muhamed Hadžijahić, u: *ABC Muslimana*, Sarajevo, 1990., str. 61-177; Iz literature posebno izdvajam: *Problemi etničkog razvitka u Bosni i Hercegovini*, Diskusija, Prilozi, Institut za istoriju, br. 11-12, Sarajevo, 1976, str. 261-411; Muhamed Hadžijahić, *Formiranje nacionalnih ideologija u Bosni i Hercegovini u 19. stoljeću*, JIČ, 1-2/1970, str. 55-70; Muhamed Hadžijahić, *Od tradicije do identiteta-geneza nacionalnog pitanja bosanskih Muslimana*, Sarajevo, 1974; Vlado Jakanović, *Elementi koji su kroz istoriju djelovali pozitivno i negativno na stvaranje bošnjaštva kao nacionalnog pokreta*, Pregled, br. 8 (str. 137-163) i br. 9 (str. 241-263), Sarajevo, 1968; Srećko M. Džaja, *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine*, Ziral Mostar, 1999. Za razliku od osmanskog perioda, pitanja razvoja nacionalne svijesti i nacionalnih identiteta u bosanskohercegovačkoj historiografiji austrougarskog razdoblja uglavnom su usaglašena, a određena neslaganja više su vezana za nasljeđe ovog problema iz prethodnih perioda. Kao primjer takvog neslaganja u tumačenju bošnjačke ideje vidi: Tomislav Kraljačić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini 1882-1903.*, Sarajevo, 1987. i Dževad Jahić, *Uloga "bosanskog jezika" u procesima srpskohrvatske standardizacije*, Pregled, br. 2, Sarajevo, 1987; Najsveobuhvatniji prikaz nacionalnih odnosa u austrougarskom periodu vidi u: Dževad Juzbašić, *Nacionalno-politički odnosi u bosanskohercegovačkom saboru i jezičko pitanje (1910-1914.)*, Sarajevo, 1999.

Osmanskim osvajanjem Balkana i srednjovjekovne Bosanske države u 14. i 15. stoljeću širio se islam, koji se činjenicom da je jedna od važnih karakteristika Osmanskog carstva bio i teokratski karakter države na ovim prostorima nametnuo kao državna religija. Prelaskom značajnog dijela domaćeg stanovništva na islam u stoljećima koja su uslijedila, formiran je novi vjerski trougao u Bosni i Hercegovini. Od tada su na njenim prostorima živjeli pripadnici islama, pravoslavlja i katoličanstva, a vjerski i etnički mozaik se obogaćuje nakon dolaska španskih Jevreja Sefarda, počevši od 1565. godine. U demografskom razvoju sve ove zajednice oscilirale su do sredine druge polovice 19. stoljeća, kada je okončana višestoljetna era osmanske vladavine. Na početku epohe stvaranja nacija, koja u ovoj zemlji počinje 60-ih godina 19. stoljeća, nijedna vjerska grupa, kasnija nacija, nije imala i nema apsolutnu većinu, što je doprinijelo usložnjavanju nacionalnih odnosa. Iako prije dolaska Austro-Ugarske nije bilo popisa u punom značenju te riječi, proračuni o broju stanovništva od sredine 19. stoljeća pokazuju vjersko šarenilo. Prema njima, u Bosni i Hercegovini bez Novopazarskog sandžaka 1851/52. živjelo je oko 400.000 pravoslavnih, 328.000 muslimana, 178.000 katolika i 10.000 ostalih,³ a precizni austrougarski popis iz 1910. godine, od ukupno 1.898.044 stanovnika u Bosni i Hercegovini bilježi 43.49 % pravoslavnih, 32.25 % muslimana, 22.87 % katolika, dok su nešto manje od 1.5 % činili ostali.⁴ U strukturi stanovništva akcenat stavljam na vjersku pripadnost, jer je ona, kako se pokazalo, bila odlučujuća u kom pravcu će otići razvoj nacionalnog identiteta i koja je iskorištena od strane ideologija i utjecaja iz vana (ne zanemarujući ni unutrašnje faktore) da se formiraju separadni nacionalni identiteti u Bosni i Hercegovini. Tome je sigurno doprinijela činjenica da su pojedine vjerske zajednice dug vremenski period živjele izmješane i bile okrenute različitim kulturnim, civilizacijskim i duhovnim izvorištima čiji je jedan od ključnih postulata bila vjera.⁵

Pri analizi razvoja nacionalne svijesti i poprimanja nacionalnog identiteta definiram sredinu 19. stoljeća kao rani početak ovog procesa i polazim od činjenice da u tom vremenu u

³ Đorđe Pejanović, *Stanovništvo Bosne i Hercegovine*, Beograd 1955, str. 28-39; Iljas Hadžibegović, *Postanak radničke klase i njen razvoj u Bosni i Hercegovini do 1914. godine*, Sarajevo 1980, str. 59.

⁴ *Die Ergebnisse der Volkszählung in Bosnien und der Hercegovina vom 10. Oktober 1910.*, Sarajevo 1912; Ferdo Hauptmann, *Privreda i društvo Bosne i Hercegovine u doba austrougarske vladavine (1878-1918)*, Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine, II, Sarajevo, 1987, str. 111-112.

⁵ Iljas Hadžibegović, Husnija Kamberović, *Organizacija građanskog društva u Bosni i Hercegovini - porijeklo i kontekst*, 99, *Revija slobodne misli*, br. 9-10, septembar-decembar, Sarajevo 1997.

Bosni i Hercegovini nije postojala nacionalna svijest, posebno u modernom smislu i posebno ne srpska i hrvatska.⁶ Pokazatelja je više, kao ilustraciju navodim neke primjere .

Malobrojna grupa srpsko-pravoslavnih trgovaca u Sarajevu tek 1863. godine osniva društvo koje je imalo za cilj da širi srpsko ime među bosanskohercegovačkim pravoslavcima a potiskuje sva druga,⁷ čime se pokazalo da srpska nacionalna ideja dobija korijene i u Bosni i Hercegovini, ali istovremeno, potreba osnivanja društva s takvim ciljem ukazuje na nepostojanje srpskog nacionalnog identiteta među bosanskohercegovačkim hrišćanima do tog vremena. Takva aktivnost fokusirana na bosanskohercegovačke pravoslavce doprinosila je stvaranju oštre razlike u odnosu na ostalo stanovništvo Bosne i Hercegovine, posebno muslimane čija je elita bila dio osmanskog sistema vlasti a cjelokupno muslimansko stanovništvo bilo percipirano kao nerazdvojni dio Osmanskog carstva protiv kojeg se trebalo boriti kako bi se stvorila vlastita nacionalna država, što je opet krajnji cilj svakog nacionalnog pokreta.⁸ Da proces srbiziranja bosanskohercegovačkih pravoslavaca i nakon osnivanja pomenutog društva do izbijanja ustanka 1875. nije išao ni brzo ni lako i da srpska nacionalna propaganda u mirnim vremenima nije brzo davala rezultate pokazuju i podaci iz djelatnosti Vase Pelagića i srpskog agenta u Bosni Nike Okana. Pelagić je u *Rukovođi za serbsko-bosanske, ercegovačke, staroserbijanske i makedonske učitelje, škole i obštine* iz 1867. godine, dajući upute o potrebi organiziranja tzv. nedeljnih škola za odrasle, koje bi učitelji poslije službe u crkvi po varošima sabirali u škole i tu im “*razne nauke*” predavali, preporučio da svaki učitelj prvo te svoje odrasle učenike i svu ostalu varošku djecu “*koia god umeju govoriti: da, kad iah kogođ upita: šta si ti mladiću? pa da mladić na to pitanje odma odgovori: ja sam Srbin. Dobro bi bilo, kad bi se neki dobri ljudi našli koji bi dječici po koju krajcaru zato darivali, da se time u njima još većma probuđuje revnost k'tome odgovoru*”.⁹ Naredne godine Okan piše ministru vanjskih poslova Srbije Jovanu Ristiću, iskazujući nepovjerenje prema ustaničkom pokretu naroda u Bosni protiv osmanske vlasti, zato “*što taj narod ne ima vođa, ne ima oružje, što je na tri vjere pocijepan i što nema svijesti narodnosti svoje*.”¹⁰ (podcrtao E.R).

⁶ Vladislav Skarić, *Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austrougarske okupacije*, Sarajevo 1937, str. 223; M. Hadžijahić, *Formiranje nacionalnih ideologija*, str. 55-57.

⁷ O tome vidi šire u V. Skarić, *Sarajevo i njegova okolina*, str. 223-224.

⁸ Edin Radušić, *Narodi u Bosni i Hercegovini se mrze stoljećima?! – kako je sve počelo*, u: *Miths and stereotypes of the nationalism and communism in ex Yugoslavia (Mitovi i stereotipi nacionalizma i komunizma u bivšoj Jugoslaviji)*, Novi Sad 2008, str. 203-205.

⁹ Vaso Pelagić, *Rukovođa za serbsko-bosanske, ercegovačke, staroserbijanske i makedonske učitelje, škole i obštine*, u: *Izabrana djela, II, Pedagoški spisi*, Sarajevo 1971, str. 24-25.

¹⁰ Milorad Ekmečić, *Nacionalna politika Srbije prema Bosni i Hercegovini i agrarno pitanje*, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, X, Sarajevo 1959, str. 210.

Primjer srpskog građanstva slijedili su i domaći bosanskohercegovački katolici, samo u pravcu hrvatskog nacionalnog identiteta. Istina kod katolika proces je krenuo i tekao sa zakašnjenjem a i nosioci ovog procesa bili su malobrojniji i sa puno manje energije izazvane prije svega lutanjima između više nacionalnih koncepcija (bošnjačke i šire jugoslovenske). Vođeni srpskim primjerom, dragoman pruskog konzulata Klement Božić i neki mlađi franjevci su 1867. osnovali društvo sa zadatkom da iskorijeni ime Šokac a da uvede ime Hrvat.¹¹

O bošnjačkom identitetu, koji je imao dva značenja, bi se i moglo govoriti. Prvi je bošnjački identitet sveukupnog stanovništva Bosne i Hercegovine koji je dolazio do izražaja prema izvanbosanskom spoljnom svijetu, koji je primarno bio regionalni identitet i koji je mogao ali nije morao postati nacionalno-prostorni identitet. Sve je zavisilo od okolnosti u kojima je neki od identiteta trebao da preraste u nacionalni u vremenu stvaranja nacija na jugoistoku Evrope.¹²

Na nominiranje cjelokupnog stanovništva Bosne i Hercegovine imenom Bošnjaci nailazimo u više primjera od kojih ovdje izdvajamo neke, uz napomenu da je selekcija učinjena po principu predočavanja dokumenata različite provinijencije kako bi se uvidjelo da je korištenje imena Bošnjak za cjelokupno stanovništvo zemlje dolazilo sa različitih strana. U *Programu spoljašne i nacionalne politike Srbije na koncu 1844. godine*, poznatijem kao Načertanije Ilije Garašanina, stanovništvo Bosne se imenuje kao “*muhamedanskoj veri prešavši Bošnjaci*”, “*istočnog veroispovedanija Bošnjaci*” i “*katolički Bošnjaci*”¹³ Britanski izaslanik Mr. P. Sarell u memorandumu nastalom na osnovu njegovog putovanja po Bosni iz početka 1854. godine, ističući nastojanje Austrije da privuče domaće hrišćansko stanovništvo na svoju stranu, piše kako su Bošnjaci zbunjeni novonastalom situacijom, i lakše podložni stranom utjecaju.¹⁴ U izvještaju ruskog konzula K.D. Petkoviča iz Dubrovnika iz 18. januara 1856., stoji da je Bosna jedina provincija Osmanskog carstva gdje se nije mogao ukorijeniti turski jezik, kako u selima tako i u gradovima, i kako “*...osim slovenskog drugi jezik se ne*

¹¹ V. Skarić, *Sarajevo i njegova okolina*, str. 223-224; M. Hadžijahić, *Formiranje nacionalnih ideologija*, str. 58.

¹² Nacionalno-prostorni identitet podrazumijeva identificiranje sa jednim teritorijem, koji se od strane jedne nacije smatra sopstvenim prostorom, s napomenom da se ovaj prostor ne mora poklapati sa jednom državom pa ukazuje na potrebnu opreznost u diferenciranju između državnog i nacionano-prostornog identiteta. H. Sundhaussen, *Vom Mythos Region*, strana prevoda 5.

¹³ Drag. Stranjaković, *Kako je postalo Garašaninovo “Načertanije”*, Primljeno na skupu Akademije društvenih nauka 15-X-1938. god, Beograd, str. 89, 91.

¹⁴ FO 195/553, *Memorandum on Bosnia and Herzegovina by Mr Sarell*, 5. februar 1857; Edin Radušić, *Bosna i Hercegovina u britanskoj politici od 1857. do 1878. godine*, Rukopis doktorske disertacije, Biblioteka Filozofskog fakulteta u Sarajevu, str. 47

čuje. *Turski jezik govore veziri. Pravih Turaka može se sresti u Sarajevu, Travniku i Banjoj Luci. Pravoslavnih Bošnjaka ima oko 562.000, i imali su 15 manastira*".¹⁵

Unutar zemlje stanovništvo se grupiralo prema vjerskoj pripadnosti – muslimani i nemuslimani u službenim državnim dokumentima, a među samim narodom jedni za druge su bili pravoslavni, muslimani, katolici, Jevreji, pri čemu su korišteni drugačiji nazivi od ovih (turci, latini, hrišćani, ili pejorativno vlasi, rkači, balije, šokci), ali gore nabrojane vjerske identifikacije odražavaju suštinu unutarbosanskog identiteta. Pri tome turčin, latin, srbin (nekad se javlja i taj naziv za pravoslavne u Bosni i Hercegovini)¹⁶ nisu nacionalna već vjerska odrednica.¹⁷ Drugo značenje bošnjaštva nalazi se u njegovom korištenju u unutrašnjem saobraćanju samo za domaće muslimane ili pak njihov gornji sloj.

Ključni period za zaokruživanje nacionalnog/nacionalnih identiteta počeo je sredinom 19. stoljeća (ili preciznije od početka 60-ih godina 19. stoljeća) a završio se sa okončanjem istočne krize 1878. godine, iako je neuspjeh pokreta za autonomiju Bosne 1831/32. godine značajno odredio pravac nacionalnog razvitka u Bosni i Hercegovini.¹⁸ Mada su rezultati ovog procesa poznati i stanovnici Bosne i Hercegovine ih i danas žive, u literaturi ovaj proces nije dovoljno osvijetljen niti se historičari i nehistoričari slažu oko pojašnjenja osnovnih elemenata ovog procesa: kakve su bile polazne pozicije sredinom 19. stoljeća i kakvo je bilo historijsko nasljeđe u tom smislu, kako je taj proces tekao i koji su faktori na njega utjecali da bi se završio kako se završio, kada se za koju grupu završio, ili da li se uopće završio. Ovo se posebno odnosi na pitanje nacionalnog razvitka muslimana – Bošnjaka.

Važno je ukazati, što u dosadašnjoj literaturi nije slučaj, na neiskorištene mogućnosti otvorene provođenjem osmanskih reformi u Bosni, počevši od Hatišerifa od Gilhane iz 1839. godine i posebno nakon proklamacije Hatihumajuna 1856, koje su mogle ojačati šanse za pobjedu viševjerskoj nacionalnoj opciji (ponajprije bošnjaštvu), pridodajući već postojećoj

¹⁵ *Osvoboditeljnaja borba narodov Bosnii i Gercegovinii i Rusija 1850-1864*, Dokumenti, Redaktori: J. A. Pisarev, M. Ekmečić Moskva 1985., str. 24-25/

¹⁶ U jednom selu u Pounju pitao je Jukić 1842. godine jednog pravoslavca kiridžiju "Šta je to Srb", ovaj je odgovorio "To znamenuje rišćanin", a na dalji Jukićev upit "Zar u vas rišćane zovu Srbima", kiridžija je odgovorio "U našem selu, osim mene i moga druga, koji idemo u volove, niko drugi i ne zna kao ni ti." M. Hadžijahić, *Formiranje nacionalnih ideologija*, str. 57.

¹⁷ Napominjem da su iz ovoga razmatranja izostavljeni Jevreji, jer nisu od velike važnosti za sagledavanje gore postavljenog zadatka, a i njihov historijski razvoj na tlu Bosne i Hercegovine u ovom kontekstu nije predmet sporenja, ni u historiografiji ni u politici.

¹⁸ Eventualni uspjeh pokreta za autonomiju i izgradnja autonomne Bosne u okvirima Osmanskog carstva uputio bi predstavnike tadašnjeg političkog naroda (muslimane Bošnjake) da svoju snagu crpe u nezaobilaznoj borbi sa istovjernim vrhovnim suverenom – sultanom – iz cjelokupnog bosanskohercegovačkog populacijskog korpusa, što je moglo otvariti prostor formiranju bošnjačke nacije sastavljene od stanovništva svih vjera. Tim više, jer se to dešavalo prije otpočinjanja nacionalnih pokreta u Srbiji i Hrvatskoj, pa bi na taj način bilo izbjegnuto njihovo uplitanje u unutarbosanske stvari. Napominjem, da je u vojsci Husein-kapetana Gradaševića bilo podosta hrišćana, ali ne pokušavam dati odgovor na koji su način oni u nju dospjeli. O pokretu šire vidjeti: Ahmed S. Aličić, *Pokret za autonomiju Bosne od 1831. do 1832. godine*, Sarajevo, 1996.

jezičkoj i etničkoj sličnosti, ili čak istovjetnosti, i izvana prepoznavanom bošnjačkom identitetu, jednak društveni i ekonomski status pripadnika svih vjera u širem državnom okviru (Osmansko carstvo).

Analiza procesa izgradnje nacionalnih identiteta u Bosni i Hercegovini osmanskog razdoblja pokazala je da su presudna bila kretanja među pravoslavlim/Srbima i muslimanima/Bošnjacima i opcije koje su ove grupacije nosile sa sobom – uskopravoslavno srpstvom i viševjerskim srpstvo na jednoj strani i viševjersko bošnjaštvo i muslimansko bošnjaštvom na drugoj, a u austrougarskom periodu kao važniji sudionik u odnosu na muslimane/Bošnjake pojavljuju se katolici/Hrvati. Pred kraj osmanskog perioda hrvatska nacionalna ideja, uskokatolička i viševjerska, kako je definirala i dosadašnja literatura bila je u zakašnjenju i do njenog punog afirmiranja dolazi za vrijeme austrougarske vlasti u Bosni i Hercegovini, i to ne na samom početku već bliže kraju 19. stoljeća. Uzroci su bili prije svega u lutanju u samoj Hrvatskoj (ilirske i jugoslovenske nacionalne koncepcije), kao i u činjenici da su katolici u Bosni bili dosta lojalni Osmanlijama i nisu uzimali značajnijeg učešća u ustancima druge polovine 19. stoljeća i na taj način ovaj proces ostavili evoluciji, i na kraju ističem možda najvažniji faktor, bosanskohercegovačka katolička elita 19. stoljeća – franjevci – dobrim dijelom se zalagala za bošnjaštvo.¹⁹

Ako se držimo konstatacije da su u ključnom periodu za trasiranje nacionalnih identiteta u Bosni i Hercegovini glavni protagonisti bili pravoslavci/Srbi i muslimani/Bošnjaci posebno je zanimljivo pokušati odgovoriti na dva pitanja, zašto nisu svi u Bosni i Hercegovini postali Srbi i zbog čega višenacionalno bošnjaštvo nije uspjelo u svoje okrilje okupiti sve stanovnike Bosne i Hercegovine.

Razmatrajući srpsku nacionalnu ideju nameće se zaključak da, pored tradicije i historijskog nasljeđa u samoj Bosni i Hercegovini koje nisu išli u prilog uspjehu srpske nacionalne ideje među svim stanovništvom u Bosni i Hercegovini, treba upozoriti na dva pravca u afirmaciji i širenju srpske nacionalne ideje – idejnom, širem viševjerskom i praktično-političkom, uskopravoslavnom i uskosrpskom. Ono što je doprinijelo relativno brzom uspjehu srpskog nacionalnog pokreta u Bosni i Hercegovini među pravoslavlim stanovništvom istovremeno je bilo glavna prepreka opredjeljivanju bosanskohercegovačkih muslimana i katolika za viševjersko srpstvo (srpska nacionalna država u susjedstvu u nastajanju, nacionalna crkva i prije svega politička praksa Kneževine Srbije i pobjeda principa

¹⁹ Vidi sumiranje afirmiranja hrvatske nacionalne ideje u Bosni i Hercegovini kod M. Hadžijahić, *Formiranje nacionalnih ideologija*, str. 59.

uskosrpskog i uskopравoslavnog karaktera srpske države²⁰ nad širom idejnom koncepcijom Dositeja Obradovića, Vuka Karadžića pa i Garašanina u Načertaniju.²¹ Odnos koji je srpska država u nastajanju i kasnija Autonomna kneževina Srbija iskazivala prema nepravoslavicima na svojoj teritoriji od početka ustanaka pa sve do 60-ih godina 19. stoljeća, posebno progon muslimana Slavena koji se u velikom broju naseljavaju na teritorij Bosanskog ejaleta/vilajeta, nisu je učinili nimalo atraktivnom za nepravoslavno stanovništvo (posebno muslimansko). Kako je s te strane dolazio srpski nacionalni pokret i on je bio osuđen na neuspjeh kod muslimana pa i katolika.

Analiziranjem unutrašnjeg razvoja društva afirmativne elemente za bošnjaštvo u oba smisla (više-konfesionalno i muslimansko) nalazimo u činjenicama postojanja srednjovjekovne bosanske države i očuvanju naziva bosanski/Bosna za sandžak i ejalet, zadržavanje naziva bosanski za jezik, očuvanju približno istog teritorija kao što je bio onaj srednjovjekovne bosanske države, kao i postojanju sustava u Bosni u osmanskome periodu, prije svega izraženom kroz sistem odžakluka koji je omogućio očuvanje bošnjačkog etničkog supstrata i bošnjačkog identiteta kod gornjih slojeva društva. U ovom slučaju nailazimo i na sporadičan pokušaj države da se miješa u pitanje nacionalnog identiteta, kroz neuspjeli pokušaj bosanskog namjesnika Šerif Topal Osman-paše 60-ih godina 19. stoljeća da u okviru reformi svo stanovništvo zemlje bez obzira na vjeru prihvati bošnjaštvo.²²

Negativno za više-konfesionalno bošnjaštvo u unutrašnjem razvoju društva uže u Bosni i šire u Carstvu nalazi se u činjenici da su vremenom muslimani ušli u sistem vlasti osmanske države, primili vjeru novog gospodara, identificirali se sa tom državom i postali joj bezrezervno lojalni i njeni branitelji, a na drugoj strani ostali su hrišćani, koji su istina bili dio novog osmanskog društva, ali su u izvjesnoj mjeri bili podređeni, a u ekonomskom smislu su predstavljali donje slojeve društva. Tako se razdvajanje bosanskohercegovačkih muslimana od nemuslimana odvijalo ne samo putem islamizacije nego i ekonomskom i općenito društvenom diferencijacijom u klasičnom periodu. Ranije sam naglasio da potpunom provođenju proklamiranih reformi sredinom 19. stoljeća nije ostavljeno dovoljno vremena da poništi tu društvenu diferencijaciju muslimana od nemuslimana. Ustanci inicirani prvenstveno agitacijom iz susjednih kneževina i od strane Rusije i Austrije prekinule su evolutivni put

²⁰ Ova i druga pitanja vezana za političke ideje i koncepcije vidi u: Vasa Čubrilović, *Istorija političke misli u Srbiji u 19. veku*, Beograd 1982.

²¹ Vidi: Dositej Obradović, *Pismo Haralampiju, Život i priključenja*, Prosveta Beograd, str. 44-45; Vuk Stefanović Karadžić, *Srbi svi i svuda*, Kovčević za istoriju, jezik i običaje Srba sva tri zakona, Beč 1949, str. 1-5; D. Stranjaković, *Kako je postalo Garašaninovo "Načertanije"*, str. 86-90.

²² O Topal Osman-pašinom bošnjaštvu vidi u: Mustafa Imamović, *Pravni položaj i unutrašnje-politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878. do 1914.*, Sarajevo, II izdanje 1997, str. 72-73, a općenito o njegovoj aktivnosti u Bosni vidi u: Galib Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1861.-1869.*, Orašje 2005.

razvoja društva općenito i nacionalne identifikacije posebno. Za viševjersku bošnjačku nacionalnu afirmaciju otežavajuće su bile i migracije 18. i dijelom 19. stoljeća, koje su na bosanskohercegovački teritorij dovele nove seljake koji su sa sobom nosili nebosanski/nebošnjački identitet i uz to uključile ih u čiflučki sistem,²³ čime se i ekonomska diferencijacija zabetonirala i nakon ukidanja spahijskog sistema i bez obzira na zakonsku ravnopravnost nakon 1839. To je doprinijelo da je bosanskohercegovačko tlo postalo pogodno za stranu i propagandnu iz susjedstva. Pored toga su nacionalni pokreti i borba za emancipaciju od osmanske vlasti stavila muslimane, koji su bili dio sistema, i hrišćane na suprotne strane.

Općenito uzevši, na formiranje nacija u Bosni i Hercegovini utjecalo je više faktora koji se mogu grupirati u tri cjeline: 1) unutrašnjobosanski, koji su rezultat historijskog razvoja društva, 2) utjecaji iz južnoslovenskog neposrednog okruženja na nacionalnu identifikaciju bosanskohercegovačkog stanovništva ili njegovih dijelova (srpstvo, hrvatstvo), 3) te na kraju faktor suprotnosti i globalni interesi velikih sila u Istočnom pitanju čiji je važan dio bila i Bosna i Hercegovina i narod koji je živio u njoj. Svi navedeni faktori, posebno posljedna dva utjecali su na kratkotrajnost glavnine ovog procesa (prije svega u zaokruživanju cjelina koje se razlikuju jedna od druge i koje nikako nisu mogle biti jedno,) na što su utjecali krvavi politički događaji koji su na suprotne strane stavili dijelove stanovništva Bosne i Hercegovine. U tome je ogromnu važnost imala istočna kriza i ustanak pravoslavnog stanovništva Bosne i Hercegovine 1875-78. godine, čiji su uzroci bili dominantno politički i čije je izvorište bilo izvan zemlje (uloga Crne Gore, Srbije i krugova iz Rusije u njegovom pokretanju).²⁴ Za pitanje kojim se ovdje bavim najvažnija je činjenica da su centralna i lokalna osmanska vlast na ustanak odgovorile vojničkim pokušajima njegovog ugušivanja, u koju svrhu su najviše bili

²³ Avdo Sućeska, *Utjecaj migracionih kretanja na oblikovanje agrarnih odnosa u Bosni i Hercegovini u periodu osmanske vladavine*, u: *Migracije i Bosna i Hercegovina*, Sarajevo 1990, str. 109-118.

²⁴ Britanski dokumenti dosta ubjedljivo pokazuju da je ustanak uglavnom iniciran i održavan izvana. Posebno vidi: Memorandum by Consul Holmes regarding the Affairs of the Herzegovina, Inclosure in no. 67, in Elliot-Derbyu, Carigrad, 10. mart 1876, Turkey, No 3 (1876), no. 67, str. 39-41. i Derby-Elliottu, Foreign Office, 30. mart 1876, Turkey, No 3 (1876), no. 94, str. 53. I Milorad Ekmečića u razmatranju o ciljevima rata u koji je Srbija ušla 30. juna 1876. godine indirektno potvrđuju ovo mišljenje. On kaže da je cilj tog rata bio da se "oslobode zemlje u kojima je živio srpski narod te da se tako ostvari njegovo ujedinjenje u jedinstvenu nacionalnu državu. "Tu se uglavnom mislilo na Bosnu i Hercegovinu, te one dijelove na jugu koji su smatrane velikom Srbijom, ali njihova granica prema Albaniji i u Makedoniji nije bila jasno određena..." Milorad Ekmečić, *Srpska vojska u nacionalnim ratovima od 1876 do 1878*, Balcanica, IX, Beograd 1978, str. 112; Edin Radušić, *Bosna i Hercegovina – Jugoistočna Evropa: nužna povezanost*, u: Simpozij, Čovjek i moderni svijet, Univerzitet u Sarajevu, Sarajevo 2008, 119-122.

angažirani domaći muslimani,²⁵ čime se sukob interesa Osmanskog carstva, Rusije i Austro-Ugarske, kao i težnja malih balkanskih kneževina Srbije i Crne Gore za proširenjem teritorija, na terenu pretvorio u sukob domaćih pravoslavaca i domaćih muslimana. Na kraju, taj sukob je rezultirao velikim brojem mrtvih i raseljenih domaćih ljudi, uništenim domovima i privrednom osnovom, i, što je za našu temu veoma važno, pojačao nepovjerenje i stvario jaz između muslimana i pravoslavnih u Bosni i Hercegovini,²⁶ te definitivno ukinuo mogućnost stvaranja jedne viševjerske nacije u kojoj bi bosanskohercegovački muslimani i pravoslavci činili jednu cjelinu. Navedene činjenice ne sugeriraju da proces nacionalne identifikacije u smislu pravoslavnog srpstva i muslimanskog bošnjaštva nije upotpunjavao i kasnije, organiziranim i zrelijim političkim djelovanjem u austrougarskom periodu, razvojem u Kraljevini Jugoslaviji koji je bio praćen srpskom dominacijom, koja je u percepciji većine nesrba bila kopija osmanske države, samo što lojalnost državi i učešće u sistemu i korist od njega nose Srbi a ne muslimani. Pored toga, važne su i dvije muslimanske etape koje su definitivno završile proces nacionalne identifikacije u Bosni i Hercegovini - muslimanska 60-ih i bošnjačko-muslimanska 90-ih godina prošlog stoljeća. Napominjem da je ova bošnjačko-muslimanska faza završila razmatrati proces i definitivno, formalno i simbolički osudila na smrt viševjersko bošnjaštvo. Godine 1993. su bosanskohercegovački muslimani za sebe rezervirali bošnjačku nominaciju, usputno ostavljajući i mogućnost drugima koji se tako osjećaju da se identificiraju kroz bošnjaštvo.

Za razliku od osmanskog perioda u kojem je država funkcionirala na drugim osnovama i čiji se državni sistem zasnivao i na izvjesnom vidu autonomije nemuslimanskih zajednica na lokalnoj razini, čime je olakšan put izgradnje nacionalne svijesti u 19. stoljeću, posebno nakon uključivanja laičkog elementa (često porijeklom izvan Bosne i Hercegovine) u vođenje i usmjeravanje djelovanja tih lokalnih zajednica od osnivanja crkveno-školskih opština (od 60-ih godina 19. stoljeća), u austrougarskom periodu pristup države je potpuno drugačiji. Država se miješala i nastojala kontrolirati sva polja društvene djelatnosti, posebno u procese koji su bili povezani sa vjerom i nacijom, pa bi se moglo reći da država postaje aktivni sudionik u domenu nacionalnog identiteta, nacionalnih odnosa i općenito nacionalnog

²⁵ Prema podacima iz jula 1878. godine, u Bosni je bilo 23 bataljona pješadije, a njih 19 su popunjavali bosanskohercegovački muslimani. Rade Petrović, *Pokret otpora protiv austrougarske okupacije 1878. godine u Bosni i Hercegovini*, u: Naučni skup: Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 1979, str. 24

²⁶ E. Radušić, *Bosna i Hercegovina – Jugoistočna Evropa*, str. 22; E. Radušić, *Narodi u Bosni i Hercegovini*, str. 207-208.

pitanja. Međutim, zbog dualističkog karaktera austrougarske države, često suprotnih interesa Beča i Budimpešte i općenito različitih interesa utjecajnih krugova u Monarhiji, poodmaklih procesa u izgradnji separatne nacionalne svijesti kod grupa bosanskohercegovačkog stanovništva pa i ličnih afiniteta i nejednakog pristupa nacionalnom pitanju kreatora austrougarske politike u Bosni i Hercegovini, državna politika nije ostala dosljedna na ovom polju. Tako je nova vlast svojom politikom u Bosni i Hercegovini i svojim političkim sistemom općenito, omogućila, i pored izvjesnih napora činjenih u suprotnom pravcu kroz zalaganje za bošnjaštvo, da se nastave procesi podjele bosanskohercegovačkog društva započeti potkraj osmanske vlasti i formiraju tri posebna naroda u Bosni i Hercegovini.

Uzevši u obzir sve gore sumirano može se zaključiti da je tokom austrougarskog perioda došlo do završetka glavnine procesa izgradnje nacionalnog identiteta kod bosanskohercegovačkog stanovništva, posebno ako ocjenu usmjerimo na elite i ne spustimo se među običan narod koji uglavnom živi posljedice ovih i drugih procesa, i nije njihov aktivni i istovremeni sudionik.

Gledano u cjelini, u vrijeme uspostavljanja austrougarske vlasti u Bosni i Hercegovini nacionalna svijest kod njenih vjerskih grupa/naroda nije bila na visokom nivou, mada je bila nešto razvijenija kod pravoslavnog stanovništva u pravcu opredjeljivanja za srpski nacionalni identitet, dok je izgradnja hrvatske nacionalne svijesti kod bosanskohercegovačkog katoličkog stanovništva bila u zaostatku za prethodno navedenim. Bosanskohercegovački muslimani, Bošnjaci u savremenom smislu, su, našavši se u neželjenoj državi u svoje političke prioritete stavili pitanje očuvanja vjere i zemljoposjeda, prvog kao simbola duhovnog a drugog kao simbola ekonomskog opstanka, nastavili su se izgrađivati kao poseban narod u odnosu na Srbe i Hrvate, insistirajući na drugačijem ne potencirajući prioritetno nacionalnost kao element različitosti.²⁷

Iako je država, kao što je već napomenuto, bila zainteresirani i aktivni sudionik na polju nacionalnog pitanja, u trenutku okupacije ona nije imala izgrađen jasan koncept nacionalne politike u Bosni i Hercegovini. Ona nastoji održati unutrašnju ravnotežu vjerujući kako bi svaki njen poremećaj u korist jedne od tri grupe stanovništva ugrozio njen položaj u okupiranoj zemlji. Bez obzira na nepostojanje jasne vizije šta i kako uraditi na ovom polju, vlast je nastojala kontrolirati nacionalne težnje domaćeg stanovništva, i izolirati zemlju od nacionalno-političkih kretanja u susjednim južnoslovenskim zemljama i koliko je moguće spriječiti njihov utjecaj na kretanja u samoj zemlji. Posebno je kao opasan prepoznavao utjecaj iz Srbije, koja će se od štićenika na Berlinskom kongresu i poslušnog susjeda vremenom

²⁷ Dž. Juzbašić, *Nacionalno-politički odnosi*, str. 9-10.

pretvarati u glavnog protivnika Monarhije na jugoistoku Evrope. Ovakav pristup habsburške vlasti je razumljiv, jer su nacionalni pokreti kao krajnji cilj imali stvaranje nacionalnih država, u protivnom ne bi bili nacionalni, što se u osnovi kosilo sa habsburškom državnom idejom austro-ugarskog (njemačko-mađarskog) dualizma.

Kako je baza iz koje se razvijao nacionalni identitet bila vjersko osjećanje kontrolirano putem institucija vjerskih zajednica, Austro-Ugarska ubrzo nakon uspostavljanja vlasti nastoji i uspijeva staviti ove institucije pod svoju kontrolu (pravoslavnu marta 1880., katoličku u junu 1881., islamsku u oktobru 1882.).²⁸ Na nacionalnom polju austrougarska uprava na terenu lutala je od kratkotrajnog hrvatskog kursa, preko Kállayevog bošnjaštva do prepoznavanja i priznavanja političkih elita naroda/nacija kao nezaobilaznih partnera u bosanskohercegovačkoj stvarnosti. Prvi zemaljski poglavar general Josip Filipović je neuspjelo pokušao sprovesti hrvatski kurs u nacionalnoj politici, što je naišlo na supotstavljanje među vladajućim krugovima i proizvelo njegovu smjenu. Mnogo snažnija, kordiniranija akcija, vođena uz podršku zajedničkih državnih institucija, u pogledu utjecaja na razvoj nacionalnog identiteta bila je nacionalna politika bošnjaštva, koju je od 1886. provodio Benjamin Kállay. On je konceptu različitih nacionalnih ideja u suprotstavio koncept zemaljske, bosanske posebnosti i narodnosti u kojem bi okupio sve vjersko-etničke grupe u Bosni i Hercegovini, pokušavajući iskoristiti istovjetnost ili srodnost vjerskih grupa, zajedničku prošlost i ideju bošnjaštva koju je još 60-ih godina među stanovništvom pokušao proširiti bosanski valija Šerif Topal Osman-paša. On je u tu aktivnost uložio mnogo energije s uvjerenjem da bi na taj način odvojio zemlju i njene stanovnike od po Monarhiju opasnih utjecaja, posebno sa srpske i posredno ruske strane. Međutim, bošnjaštvo je naišlo na odbijanje od strane domaće srpske i hrvatske elite, a ni kod muslimana Bošnjaka nije dobilo značajnu podršku usljed razvoja svijesti o posebnosti u odnosu na zemljake Srbe i Hrvate.²⁹ Rezultat je bio činjenica da od sredine 90-ih godina 20. st. bošnjaštvo više nije bilo stvarna alternativa nacionalnim pokretima u Bosni i Hercegovini, pa austrougarska vlast od početka 20. stoljeća prećutno prihvata nacionalno-političke pokrete kao partnere u bosanskoj politici. Novi zajednički ministar finansija István Burián, i formalno je objelodanio novi kurs u austrougarskoj nacionalnoj politici objavivši u Izvještaju o upravi BiH 1906. da su se “...pojmovi o narodnosti i konfesiji...” stopili još u predokupaciono doba i da je granična linija između pojedinih skupina stanovništva istovremeno i konfesionalna i nacionalna.³⁰

²⁸ *Socijalistička Republika Bosna i Hercegovina, Separat II izdanja Enciklopedije Jugoslavije, Zagreb, 1983. str. 102.*

²⁹ O Kállayevom bošnjaštvu i njegovoj upravi uopće vidi: T. Kraljačić, *Kalajev režim.*

³⁰ *Socijalistička Republika Bosna i Hercegovina, str. 102-103.*

Prva etapa građanske politike u Bosni i Hercegovini bila je etapa borbe za vjersko-prosvjetnu autonomiju Srba i Muslimana. Srpsko građanstvo počinje ovu borbu 1896., a muslimansko 1899.³¹ U drugoj etapi od sredine prve decenije 20. stoljeća formiraju se iz vjersko-prosvjetnih pokreta političke stranke, koje po svom izgledu i načinu djelovanja odgovaraju tipu narodnih organizacija. Sve su u vrh svoje političke aktivnosti stavljale svoje nacionalno-političke, odnosno državopravne ciljeve. Potrebno je napomenuti da su sastavni dijelovi procesa razvoja nacionalnih identiteta bile kulturne djelatnosti kroz pjevačka, kulturno-prosvjetna i druga društva pravoslavnih, muslimana i katolika (između 1902. i 1904. osnivaju se Prosvjeta, Gajret i Napredak), opet uglavnom provedena u separatnim vjersko-nacionalnim zajednicama. Počinje se razvijati i domaća politička štampa, među kojom važnu ulogu igra ona koja je “glasnogovornik” separatnih nacionalnih političkih partija i kulturno-prosvjetnih društava.³²

Na početku austrougarske uprave kod srpsko-pravoslavnog građanstva, koje je činilo tanak sloj tog naroda (trgovci, učitelji i svećenstvo), proces formiranja nacionalne svijesti bio je uglavnom završen dok je trebalo još neko vrijeme da se on završi i kod srpskog seljaštva,³³ koje je, također, nakon ustanka 1875-78. i učešća dijela seljaštva u njemu i činjenice da je jedan dio bio prinuđen da napušte svoje domove postajalo sudionik u borbi protiv osmanske vlasti što je doprinosilo jačanju osjećaja posebnosti i vezanosti za susjedne kneževine. Ono će u narednom periodu i pored upitnosti o nivou razumijevanja nacionalnog, biti element koji u ovom procesu slijedi srpsku nacionalnu elitu i dosljedno glasa za nju. Srpska građanska politika u Bosni i Hercegovini je dosta brzo odredila nacionalno i agrarno pitanje kao svoje prioritete, upravo tim redom. Opredjeljenje da se nacionalno stavi ispred agrarnog, govori u prilog izgradnje nacionalne svijesti kod, sada možemo reći, srpske elite u Bosni i Hercegovini i jasne podređenosti Beogradu u vođenju politike u Bosni i Hercegovini. O tome najbolje svjedoči slučaj kada se u saborskom periodu (posebno 1910. i 1911) srpska građanska politika našla u procijepu između zahtjeva svog seljaštva za dobijanjem zemlje i, s druge strane, želje da održi dotadašnji politički savez sa Muslimanskom narodnom organizacijom, koji je smatrala bitnim za ostvarenje srpskih nacionalnih aspiracija u Bosni i Hercegovini. Tada su na kraju generalne debate o Zakonskoj osnovi o davanju zajmova za dobrovoljno otkupljivanje kmetovskih selišta, i najvatreniji promotori obligatornog otkupa i davanja zemlje srpskom

³¹ Šire u: Nusret Šehić, *Autonomni pokret Muslimana za vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1980. i Božo Madžar, *Borba Srba Bosne i Hercegovine za vjersko-prosvjetnu samoupravu*, Sarajevo, 1982.

³² M. Imamović, *Pravni položaj*, str. 150-152, 157-161.

³³ Akademik Dž. Juzbašić je mišljenja da je općenito gledajući proces formiranja nacionalne svijesti kod pravoslavnog stanovništva u BiH prilikom dolaska austrougarske vlasti bio završen. Dž. Juzbašić, *Nacionalno-politički odnosi*, str. 9.

seljaštvu popustili pod pritiscima iz Beograda, prihvatajući da prioritet srpske nacionalne politike u tom trenutku nije obligatorni otkup već pripremanje terena za rješavanje nacionalnog pitanja u željenom pravcu.³⁴ Ovdje je značajno podvući da je ogromnu većinu biračkog tijela na koje su mogle računati srpske političke partije, činilo seljaštvo (i zakupnici).³⁵

Izgradnja političkih organizacija kod bosanskohercegovačkih katolika-Hrvata nije tekla kao kod Srba i Muslimana-Bošnjaka i nije prošla kroz faze koje su prošli srpski i muslimanski nacionalni pokreti (autonomni pokreti). Na kraju su se u hrvatskom političkom pokretu isprofilirale dvije stranke, Hrvatska narodna zajednica (HNZ) i Hrvatska katolička udruga (HKU), prva osnovana od strane građansko-liberalne struje a drugu je osnovala klerikalna struja i bila predvođena vrhbosanskim nadbiskupom Josipom Štadlerom. Središnja tačka programa HNZ bila je da su Bosna i Hercegovina po "*plemenu starosjedilaca*" i po "*državnom pravu*" hrvatske zemlje, pa je prirodno da se priključe Hrvatskoj.³⁶ Političku elitu kod Muslimana Bošnjaka predstavljale su dvije grupe, zemljoposjednička i sveštenučka, koje su nosile i autonomni pokret za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju i osnovale vodeću i jedinu značajnu političku partiju Muslimansku narodnu organizaciju (MNO) 1906. godine, na čelu sa Egzekutivnim odborom kojim je rukovodio Ali-beg Firdus. U aktivnosti prioritet je bio spašavanje vjere i zadržavanje zemljoposjeda u rukama Muslimana-Bošnjaka.

Faza formiranja nacionalnih političkih stranaka u Bosni i Hercegovini može se smatrati zreloom fazom nacionalnog razvitka i organiziranim vidom borbe za i u ime nacionalnih interesa pa se nameće konstatacija da je njihovim osnivanjem i nametanjem kao glavnih tumača interesa Srba, Hrvata i Bošnjaka Muslimana glavnina procesa izgradnje nacionalnog identiteta kod elite završena. Činjenica da su ostale strukture ovih naroda dosljedno pratile elitu i davali im podršku, pokazala je da borba između principa zemaljske (državne, regionalne) nacionalnosti i principa u kojem je vjerska pripadnost determinirala nacionalni identitet završena u korist ovog drugog. Identitet bosanskohercegovačkih

³⁴ Ovom prilikom, i sam Kočić je zauzeo dosta umjeren stav i podčinio se instrukcija iz Beograda u korist nacionalnog pitanja. *BHS, I/1910/1911., 86. sjednica, 1965*; Edin Radušić, *Agrarno pitanje u bosanskohercegovačkom Saboru 1910-1914*, Prilozi, Institut za istoriju u Sarajevu, 34, Sarajevo 2005, str. 126; Đorđe Mikić, *Aktivnost Vojislava Šole 1910. godine na usvajanju fakultativne osnove za otkup kmetova u Bosni i Hercegovini*, Beograd: Jugoslovenski istorijski časopis, Savez društava istoričara Jugoslavije, 1973., br. 3-4, str. 207-211.

³⁵ Prema popisu iz 1910. ni 7 % pravoslavnog stanovništva nije živjelo u gradu. Ilija Hadžibegović, *Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća*, Sarajevo, 1991, str. 65.

³⁶ M. Imamović, *Pravni položaj*, str. 166-173. Pored toga, detaljnije o političkim organizacijama katolika u Bosni i Hercegovini vidi Luka Đaković, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, Zagreb, 1985. Zanimljiv je i primjer građenja hrvatskog nacionalnog identiteta kod bosanskohercegovačkih katolika putem časopisa "Hrvatska misao" 1913-14. godine. Husnija Kamberović, *Hrvatska misao o Bosni i Hercegovini 1913-1914. godine*, Historijska traganja, I, Institut za istoriju Sarajevo, br. 1, Sarajevo, 2008, str. 83-99.

pravoslavaca postaje nacionalni – srpski, identitet bosanskohercegovačkih katolika nacionalni – hrvatski, a s obzirom da se ni jedan ni drugi nisu uspjeli nametnuti muslimanima, a praksa je pokazala da u tome nisu ni imali poštene namjere, oni insistiraju na posebnosti i polako zatvaraju proces izgradnje nacionalne posebnosti, iako ne insistirajući na nacionalnom kao svom temeljnom određenju.

Da je na razvoj nacionalnog identiteta bosanskohercegovačkog stanovništva presudni utjecaj dolazio iz susjedstva, može se dobro argumentirati činjenicom važnih tačaka programa narodnosnih/nacionalnih stranaka u zrelijoj fazi. Sve su drugačije gledali na često postavljano pitanje u političkoj stvarnosti Bosne i Hercegovine - čija je Bosna i ko je taj narod/narodi koji je naseljavaju? Srpska građanska politika u BiH početkom XX stoljeća preuzela je parole srpske propagande iz prethodnog. Oni su Bosnu i Hercegovinu tretirali kao *"čisto srpske zemlje po krvi i jeziku"*, a priznavali su da u Bosni i Hercegovini postoji samo jedan narod, srpski, izdijeljen na tri vjere pravoslavne, muslimane i katolike. Ove ideje dosljedno su propagirali i domaći srpski listovi "Srpska riječ" i "Otadžbina". Cilj im je bio uvođenje ćirilice kao jedinog pisma, što je trebalo poslužiti kao faktor nacionalne integracije, čime bi se obezbijedio srpski nacionalni karakter Bosne i Hercegovine. S druge strane, hrvatski politički predstavnici obje orijentacije Bosnu i Hercegovinu su smatrali etnički i državno-pravno hrvatskom zemljom. Ovakvo stanovište posebno je zastupala Hrvatska katolička udruga iznoseći tezu da u Bosni i Hercegovini nema nijednog drugog naroda osim Hrvata. Hrvatska narodna zajednica imala je nešto pomirljivije stavove zalažući se za *"...najbolje odnose sa Srbima"*, ali u pogledu bosanskohercegovačkih muslimana nije bila u dilemi. Po njima oni su *"neprijeporni Hrvati"*. Da se radilo o političkim igrama u srpsko-hrvatskom odnosu na bosanskohercegovačkom terenu pokazuje činjenica da su i jedni i drugi nastojali asimilirati Muslimane u okrilje svog naroda kako bi zadobili apsolutnu većinu broja stanovnika u Bosni i Hercegovini.³⁷ Politička praksa u budućnosti potvrdila je ovu ocjenu, jer političke elite i jednih i drugih nikada nisu bosanskohercegovačke muslimane koji bi se u nacionalnom smislu opredijelili za srpstvo ili hrvatstvo prihvatili kao sebi ravne.

Elita bosanskohercegovačkih muslimana, koja nije bila podvrgnuta za njih prihvatljivom utjecaju iz susjedstva, nacionalno ne stavlja u prioritete svoje političke i uopće društvene aktivnosti. Muslimani Bošnjaci se iluzorno i simbolično drže Osmanskog carstva pa se do aneksije zalažu za autonomiju Bosne i Hercegovine i nepovredivost sultanovog suvereniteta nad njom. Nalazeći se pod stalnim pritiskom za opredjeljivanje u pravcu srpstva ili hrvatstva Muslimani Bošnjaci su dosta često prihvatili odrednicu o svojoj anacionalnosti.

³⁷ Dž. Juzbašić, *Nacionalno-politički odnosi*, str. 20-22, 26.

Međutim, sama činjenica da su se dugo i uporno odbijali da prihvate hrvatsku ili srpsku nacionalnu ideju pokazuje zaokruživanje posebnog muslimansko-bošnjačkog nacionalnog identiteta.³⁸

Zaključak

Reformama je vjerska podjela bosanskohercegovačkog društva u pravima, položaju i učešću u sistemu vlasti naslijeđena iz klasičnog osmanskog perioda trebala biti prekinuta i mogla se otvoriti mogućnost afirmiranja jedne nacije na bazi istog ili sličnog porijekla, teritorija na kojem se živi, jezika, tradicije srednjovjekovne bosanske države koja nije bila muslimanska, onemogućena je uplitanjima izvana i problemima iznutra. Nacionalna država Srbija u nastajanju, kao i Crna Gora, imale su za cilj širenje na teritorij Bosne i Hercegovine, a bosanskohercegovački pravoslavci su bili najbolje sredstvo za ostvarenje tog cilja. Vršila se propaganda i potiču nemiri. Važno je naglasiti i muslimansko neprihvatanje davanja pune ravnopravnosti hrišćanima, kao i ukazati na finansijske i druge probleme u zemlji i cijelom Carstvu kao otežavajuće faktore u nastajanju jedne bošnjačke/bosanskohercegovačke nacije. Rezultat je bio da umjesto prevazilaženja postojećih razlika, vjerske razlike postaju nacionalne. Kako nije ostavljeno dovoljno vremena mogućem pozitivnom efektu jednakosti koju su zakonski predviđale reforme, religioznost i društvena diferencijacija stvorena u okviru osmanskog klasičnog sistema pojačana elementom novopristiglih pravoslavaca izvan Bosne, koji su većinom ušli u čiflučki odnos, nisu izbrisani kao glavni faktor podjele društva. Posebno je zanimljiva brzina procesa koji se uglavnom završava u 20-tak godina, od osnivanja prvih društava za promoviranje srpskog i hrvatskog imena u Bosni (1863. i 1867) i izvještaja srpskog agenta Nike Okana iz Bosne koji javlja da je narod pocijepan i „*nema svijesti i narodnosti svoje (srpske)*“ do neuspjelog Kálljevog Bošnjaštva. Ključni momenat u brzom odvijanju procesa u pravcu zaokruživanja cjelina u vjersko-nacionalnom smislu bio je ustanak 1875-78. godine, koji je na kraju doveo do situacije u kojoj je prolivena krv ustalih pravoslavnih hrišćana i muslimana koji guše ustanak i žrtve su ustaničkih akcija, i u kojoj se pravoslavno stanovništvo s ustaničkih prostora raseljava i među njim vrši srpska nacionalna propaganda. Tako je ustanak, iako je iniciran i održavan izvana, u suštini vodio do podjela među bosanskohercegovačkim stanovništvom i definitivno ukinuo mogućnost stvaranja jedne viševjerske nacije u kojoj bi bosanskohercegovački muslimani i pravoslavci činili jednu cjelinu. Za bosanskohercegovačke katolike-Hrvate, pored postojanja hrvatskog nacionalnog

³⁸ Stajalište bosanskohercegovačkih Muslimana Bošnjaka o ovim pitanjima u jednoj saborskoj debati iznio je u ime Muslimanskog saborskog kluba Derviš-beg Miralem, ponavljajući geslo Muslimanskog kluba „*Bosna Bosancima*“. Dž. Juzbašić, *Nacionalno-politički odnosi*, str. 66.

pokreta u susjedstvu i veza koje je njihova elita (prije svega franjevci) imala sa važnim centrima u Hrvatskoj, presudna je bila promjena državno-pravnog položaja Bosne i Hercegovine i dolazak Austro-Ugarske što je doprinijelo produbljivanju tih veza i nekoj vrsti podređenosti domaće elite proklamiranom općem hrvatskom nacionalnom interesu, pri čemu glavni centar za bosanskohercegovačke katolike Hrvate postaje Zagreb. U tom procesu važnog udjela je imao i prohrvatki kurs prvog zemaljskog poglavara barona Josipa Filipovića u prvom priodu austrougarske vlasti u Bosni i Hercegovini.

Tokom austrougarskog perioda došlo je do završetka glavnine procesa izgradnje nacionalnog identiteta kod elita bosanskohercegovačkog stanovništva, koje su uspjele ostale strukture svoje grupe privoljeti da je prate i konstantno podržavaju prioritete iz domena nacionalnog pitanja, pa se može tvrditi da je ovaj period označio kraj procesa podjele bosanskohercegovačkog društva na nacionalnoj osnovi započetog potkraj osmanske vlasti, pa dolazi do zaokruživanja tri posebna naroda/nacije u Bosni i Hercegovini.

Summary

The author deals with the religious identities in Bosnia and Herzegovina during the 19th century and tries to define elements of the “national” in their identity, within the context of changes brought about as a result of reforms in the Ottoman Empire and the Bosnian Eyalet. Special attention is devoted to the causes which established three national identities in Bosnia and Herzegovina (Serbian, Croatian and Bosniak/Muslim) instead of one common Bosniak/Bosnian, Serbian or Croatian. The author considers external factors which determined this evolution of national consciousness, as well as factors which were the result of internal development of Bosnian society in the Ottoman state, but which also affected the forming of the nation based on the predominant principle of religious observance. In the second part of the paper, the author gives a short summary of the development of national identity of three major groups during the Austro-Hungarian period of Bosnian history, accentuating their institutional organization, from the movements for religious and educational autonomy to the mature forms of national-political organization in the first decade of the 20th century, with which the main part of the process of national grouping in Bosnia and Herzegovina finally drew to a close.

Key words: *Bosnia-Herzegovina, Religion, Nation, Orthodox People, Muslims, Catholics, Croats, Bosniaks, Serbs.*